

FERMER HO'JALIKLARIDA ASOSIY ISHLAB CHIQARISH HARAJATLARI VA UNING HUQUQIY ASOSLARI

Z.M.Salahiddinova

Andijon qishloq ho'jaligi va agrotexnologiyalar instituti "Buhgalteriya hisobi va audit" yo'nalishi 1-bosqich magistri

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7598562>

Annotatsiya: Ushbu maqolada mualliflar tomonidan fermer ho'jaliklarida asosiy ishlab chiqarish harajatlarning turlari va harajatlarning huquqiy asoslari asosida harajatlarning tasniflanishi, tarkibi hamda haqida fikr yuritgan.

Kalit so'zlar: Ishlab chiqarish, mahsulot, pul, harajat, doimiy harajat, o'zgaruvchan harajat, majburiyat, foyda .

Butun dunyo bo'ylab COVID pandemiyasi oziq ovqat etishtirish va uning taqchiligini oldini olish masalasi dolzarb masala ekanligini yana bir karra isbotladi. O'zbekiston Respublikasida qishloq ho'jaligida amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida yuqori samaradorlikga erishish asosiy maqsad etib belgilangan bo'lib, O'zbekiston Respublikasining Prezidentinig "2022—2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmonida Qishloq xo'jaligini ilmiy asosda intensiv rivojlantirish orqali dehqon va fermerlar daromadini kamida 2 baravar oshirish, qishloq xo'jaligining yillik o'sishini kamida 5 foizga yetkazish. Tumanlarni aniq mahsulot turini yetishtirishga ixtisoslashtirish. Qishloq xo'jaligida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash ko'lamini kengaytirish va sug'urtalashning yangi mexanizmlarini amalga oshirish. Yangi va foydalanishdan chiqqan 464 ming gektar maydonni o'zlashtirish va klasterlarga ochiq tanlov asosida ajratish. 200 ming gektar paxta va g'alla maydonlarini qisqartirish hamda aholiga ochiq tanlov asosida uzoq muddatli ijaraga berish. Eksportbop mahsulotlar yetishtirish hamda meva-sabzavotchilikni rivojlantirish, intensiv bog'lar maydonini 3 baravar va issiqxonalarini 2 baravar ko'paytirib, eksport salohiyatini yana 1 milliard AQSh dollariga oshirish. Tuproq unumdorligini oshirish va muhofaza qilish. Ilm-fan va innovatsiyaga asoslangan agroxizmatlar ko'rsatish tizimini takomillashtirish. Agrosanoat korxonalarini xomashyo bilan ta'minlash va ishlab chiqarish hajmini 1,5 baravar oshirish. Agrologistika markazlarini rivojlantirish va zamonaviy laboratoriyalar sonini ko'paytirish. Urug'chilik va ko'chat yetishtirish bo'yicha milliy dasturni amalga oshirish. Nufuzli xalqaro ilmiy markazlar va oliy ta'lim muassasalari bilan birgalikda Xalqaro qishloq xo'jaligi universitetini tashkil etish. Agrar sohada ilm-fan va amaliyot integratsiyasini chuqurlashtirish. Aholi tomonidan tomorqalardan samarali foydalanilishi uchun sharoitlar yaratish kabi dolzarb vazifalar belgilangan.[1]. Mazkur vazifalar mamlakatimizda asosiy qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirib beruvchi fermer xo'jaliklari tomonidan mahsulot yetishtirish, saqlash, qayta ishlash, shu bilan birga eksport faoliyatini ham amalga oshirish zaruriyatini keltirib chiqarib, bir necha tarmoq fermerlarining birlashib, ko'ptarmoqli fermer xo'jaliklarini yanada rivojlantirish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Shu bois, ko'ptarmoqli fermer xo'jaliklarida ko'zda tutilmagan xarajatlar hisobini yuritish, debitor va kreditorlar bilan hisoblashishlar hamda ishlab chiqarish zaxiralari bo'yicha hujjatlashtirish, tarmoq xususiyatini inobatga olgan holda xarajatlar hisobini takomillashtirish borasida ilmiy tadqiqotlar ko'lamini yanada kengaytirish maqsadga muvofiq. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 3 fevraldagi PF-6155-son 2017 — 2021 yillarda O'zbekiston

Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini «Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturi, 2018 yil 2 iyuldagi PQ-3824-son "Fermer xo'jaliklarida hisob tizimini tubdan yaxshilash va ularga bank xizmatlari ko'rsatishni takomillashtirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2021 yil 27 yanvardagi PQ-4964-son "Fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalarini moliyaviy qo'llabquvvatlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" qarorlari va hamda sohaga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda mazkur tadqiqot ishi muayyan darajada xizmat qiladi. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida fermer xo'jaliklari asosiy ishlab chiqarish faoliyatida oziq ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishdan ko'zda tutilgan maqsad iste'molchilarning talablarini qondirish va talabga qarab ishlab chiqarish ko'lamini rivojlantirish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish xarajatlariga ta'sir qiluvchi omillarning ko'pligi va ularning ayrimlarining fermer faoliyatiga bog'liq bo'lmagan holda paydo bo'lishi qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish sharoitini chegaralaydi. Ushbu masalada ishlab chiqarish ko'lamini oshirish fermer xo'jaliklarining ichki imkoniyatlariga bog'liq. Bunday sharoitda fermer xo'jaligi o'z ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini to'g'ri belgilay olishi muhim ahamiyatga egadir. Mustaqillik yillarida hisobning markazlashtirilgan rejasi iqtisodiyot talablari ishlashga moslashtirilgan hisob tizimidan bozor iqtisodiyoti talablariga javob beradigan hisob tizimi shakllandi va bu tizim xalqaro talablar asosida barpo qilinmoqda. Buxgalteriya hisobining asosiy maqsadi, xo'jalik yurituvchi subyektlarning bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobat bardoshligini aniqlash, ularning xarajatlarini hisoblab chiqarish hamda faoliyatining moliyaviy natijalariga qaratilgandir. Mahsulot yetishtirish uchun xom-ashyo, materiallar, yem-xashak, mehnat va boshqalar sarflanadi. Demak, mahsulot yetishtirish uchun sarflangan ishlab chiqarish xarajatlarini pul shaklida ifoda etilishi mahsulot tannarxi deb ataladi. Tannarx xo'jalik faoliyatining asosiy ko'rsatgichlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Mahsulot tannarxi eng muhim natijaviy ko'rsatgichdir. Uning yordamida xo'jalik hisobini takomillashtirish, ishlab chiqarishni ratsional tashkil etish va hokazo omillarning ta'siri namoyon bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda xarajatlar alohida o'rin tutadi. Xarajatlar, mahsulotlarni ishlab chiqarish, Tovar sotish, ish bajarish va xizmat ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan sarflarning puldagi ifodasidir. Korxonalarda xarajat turlari va moddalarining yuzaga kelishi ularning asosiy moliyaviy va investitsiya faoliyatidan kelib chiqadi. Ishlab chiqarish korxonalar xarajatlari asosan xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i va mehnatga haq to'lash xarajatlaridan iborat bo'ladi.

Respublikamizda xarajat moddalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Mahsulot (ish, xizmat)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida"gi Nizomga asoslanadi. Bu nizomga asoslangan holda barcha xarajat moddalarini quyidagicha ifodalash mumkin.

1. Mahsulotlarni ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar: bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar; bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari; boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar, shu jumladan, ishlab chiqarish yo'nalishidagi ustama xarajatlar;

2. Davr xarajatlari: sotish xarajatlari; ma'muriy xarajatlar; boshqa operatsion xarajatlar.

3. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar: foizlar bo'yicha xarajatlar xorijiy valyuta operatsiyalaridan yuzaga keladigan salbiy kurs farqlari; qimmatli qog'ozlarga qo'yilgan mablag'larni qayta baholash; Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar.

4. Favqulotda zararlar.

Mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxiga qo'shiladigan xarajatlar ishlab chiqarish yoki mahsulot (ish, xizmat)ni qayta ishlashda foydalaniladigan tabiiy va mehnat resurslari, xom-ashyo va materiallar, yoqilg'i va energiya, asosiy vositalar hamda ishlab chiqarishga tegishli boshqa xarajatlarning bahosini ifodalaydi.

Ushbu xarajatlar iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagicha tartibda guruhlanadi:

ishlab chiqarish moddiy xarajatlari;

ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari;

ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urta ajratmalari;

asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;

ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

Yuqorida qayd etilgan Nizomga asosan maxsulot ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan va kiritilmaydigan xarajatlar keng ma'noda quyidagicha turkumlanadilar:

1. Mehnat haki (ajratmalar bilan) xarajatlari, ularning tarkibiga quyidagi moddalar kiradi:

- kabul kilingan mehnatga haq to'lash tizim va shakllariga muvofiq belgilangan tarif stavkalari va lavozim maoshlari, amalda bajarilgan ish uchun yoki sarflangan vaqt uchun xisoblangan mehnat xaki;

- kasb mahorati va murakkabligi uchun tarif stavkalari va maoshlariga qo'shiladigan ustamalar;

- ish rejimi va sharoiti bo'yicha o'rnatilgan turli xil ustamalar, qo'shimcha haq, kompensatsiyalar va boshqalar kiradi.

2. Moddiy xarajatlar. Mexnat predmetlari xarajatlari: xo'jalikda ishlab chiqarilgan va sotib olingan uruglik va ko'chatlar, mollar va parandalarni bokish uchun xo'jalikda ishlab chiqarilgan va sotib olingan yem-xashak, kishlok xo'jaligining chiqindi maxsulotlari - novoz va boshqalar; mineral o'g'itlar, bakterial va boshqa preparatlar; neft maxsulotlari, yokilgi, chetdan va o'z elektr stantsiyalaridan olingan elektroenergiya; boshqa moddiy sarflar, shu jumladan, ta'mirlash uchun materiallar va zaxira kismlar; o'simliklarni ximoya qilish vositalari, medikamentlar va preparatlar, maxsus ish kiyimlari; kam qiymatli, tez to'ziydigan predmetlarning eskirishi; yordamchi sanoat ishlab chiqarishning xom-ashyo va materiallari yoki chetdagi korxonalar va tashkilotlarga ko'rsatiladigan ishlab chiqarish xarakteridagi xizmatlar, shuningdek xo'jalik balansida turuvchi boshqa yordamchi sanoat korxonalari va ta'mirlash ustaxonalar xarajatlari.

3. Asosiy vositalar amortizatsiyasi . Asosiy vositalarning dastlabki qiymatidan kelib chiqib o'rnatilgan, me'yorlarda xisoblanadigan xarajatlar, bunga umumiy ovkatlanish korxonalariga, vrachlik ambulatoriyasi va boshqa muassasalarga bepul foydalanish uchun berilgan ob'ektlar bo'yicha ajratmalar xam kiradi.

4. Sugurta to'lovlari, o'z ichiga ekinlar, mollar va boshqa mulklar sugurta badallari, shuningdek xodimlar sugurtasini oladi.

5. Boshqa xarajatlar, o'z ichiga yagona yer soligi, xodimlar xizmat safari to'lovlarini, ixtirochilik sarf-xarajatlarini, takliflarni rag'batlantirish xarajatlarini, o't o'chirish va qorovullik xizmatini saklash; institut va kollejlarga o'qishga yuborilgan talabalar stipendiyalarini, yuqori tashkilotlarga ajratmalar va boshqa xarajatlarni oladi.

Umumiy xulosa qilib aytganda, hozirgi vaqtda Respublikamizning hamma fermer ho'jaliklarida ularning faoliyatini hisobga oluvchi asosiy hujat – "Mahsulot (ish, xizmat) tannarxiga qo'shiladigan, uni ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarning tarkibi va moliyaviy natijalarini shakllantirish tarkibi quyidagi maqsadlar uchun aniqlanadi:- Buxgalteriya hisobi hujjatlarida va schetlarida bevosita mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonida yuzaga keladigan xarajatlar haqida to'liq va aniq ma'lumotlar to'plash;- Fermer ho'jaliklari faoliyatini rentabelligini hisoblash; raqobatbardoshligini aniqlash;- Soliqqa tortish asosini to'g'ri belgilash; Ishlab chiqarish xarajatlari o'z vazifasiga qarab elementlari va kalkulyatsiya moddalariga bo'linadi. Elementlari bo'yicha guruhlash ishlab chiqarish xarajatlarini ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra aniqlash va tegishli smetalar tuzish uchun xizmat qiladi. Kalkulyatsiya moddalari bo'yicha guruhlash esa mahsulot tannarxini hisoblash uchun kerak bo'ladi. Korxonalarda xarajatlar ishlab chiqarish va ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlarga bo'linadi. Ishlab chiqarish xarajatlariga bevosita mahsulotni tayyorlash va qayta ishlash bilan bog'liq xarajatlar, ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlarga esa madaniy-maishiy obyektlar xarajatlari kiradi. Yuqorida ta'kidlanganlar buxgalteriya hisobi tuzilishda xarajatlar turli xil yo'nalishdagi maqsadlar uchun guruhlanishidan dalolat beradi. Bu narsani amaliyotda keng joriy etish boshqaruvchilarga ishlab chiqarishni boshqarish borasida asoslangan qarorlarini qabul qilish imkonini beradi.

References:

1. O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 2022yil 28 yanvardagi PF-60 sonli "2022—2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonnong taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmoni
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasinig 1999yil 5 fevraldagi 54-sonli "Mahsulot (xizmatlar)ning ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi" to'g'risidagi QARORI
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasinig 2003yil 15 oktyabrdagi 444-sonli "Xo'jalik yurituvchi subektlarning xarajatlarini hisobga olish va moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibini takomillashtirish" to'g'risidagi QARORI
4. Mamajonov A.T Fermer ho'jaliklarda ishlab chiqarish harajatlari va mahsulot tannarhini tahlilini takomillashtirish. Monografiya